

ԲՈՐՈՅԵԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԵՍՏԻՏՈՒԿԱՆ

Ճ. 8 ՄԱՐ 1899

Ցարկան 10 ֆլ. տվիք - 4 դր.:
Վեցամունք 6 ֆլ. տվիք - 2 դր. 50 կ.:
Մեկ թիվ պատճ 1 ֆլ. - 50 կ.:

Թիվ 3, ՄԱՐ

Ա Ր Ս Ո Վ Ա Մ Ն Ե Վ Ե Խ Ե Խ

Պ Ա Ց Ս Ա Կ Ա Ն

ԳՐՈՒՅԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ, ՀԱՅՈՒԹ ՀԱՅՈՒԹ, ՀԱՅՈՒԹ ՀԱՅՈՒԹ

(Հայութական-Բնական)

ուղարկու հենակ եւ-
րաստի վրայ երեւ-
ամ եւ գեռ այն
հայակապ կամրջի
մասցըդ աւերակ-
ները, որ հնառն
հռազմաւոր եր եւ
կապում էր Արեւ-
ելից Արեւմուսար
հեռ: Այդ կամրջի

վրայով հաստարաւմ էր աշխարհի աշաքին վա-
ճառականութիւնը: Կրտ սկիզբն եւ հիմնարկու-
թիւնը շատ հնի է. օրինակ Խսիդող Սերվիլիսուր
Աղեքանդր Մափեդուսացուն է հիմնարկու հա-
մառում, առելով որ Օքուսոս կայսեր ժամանակ
վերանորոգուեց այդ կամուրջը: Կա այնքան
հռչակաւոր էր Հռովմայեցոց մօտ, որ Օքուսոսի

ժամանակից Արաքիլոս բանաստեղծն իւր
նեականի մէջ յիշում է ասելով. indomitable
Dahae.

Et pontem indignatus Araxes, ορισθοντί λα-
մινական պարբերութիւնը գեր. Եդուարդ Հիւր-
միզեան այսպէս է թարգմանել:

Մեղմիկ ալիքն անդ Եփրատայ հոսեին,
Անդ Հեռագոյն ազգ է ընակիչուն Մորին,
եւ Երկեղջիւր Հռենոս եւ Տայք անդինքն.
եւ Երասխան ի կամրջաց ըլքուս հուզե:

(Ալիքիւն նեական, եւ. 401—402):

Նոյնպէս Սաացիուոր յիշում է այս կամրջի
մասին այսպէս՝ “et patiens lati jam pontes
Araxes” եւ լայնարձակ կամրջից չարչարուող
Երասիւն:

Այս կամրջի մասին յիշում է եւ Ղազար
Փարացեցին, ասելով:

“Զարմին Հասարաւուխս ոստուիկ եւ բազում
ոյրքնարի զօրք դիմեալ, անցաներ ընդ կամրջ
գետոյն երասխան, եւ ի գնազարազարն, որ իրի
Արասան, բնակէր այն օր.” (Ղազ. Փարազ. Անե-
սի 1793, էջ 250):

Խնչւսու երեւում է այդ Հռազմաւոր կա-
մուրջը գյուղթիւն և անեցել մինչև ԺԴ. գարը:
Վասն զի Լինկթիմնարի արշաւանքի ժամանակ նա
զեռ կանգուն էր, եւ նա անցաւ իր զօրքով նրա
վրայով 1896 Թռնին, ու պաշարելով նընյակ
սերդն, անցաւ Վրաստան: Ըերեփ-Էրդգիւն, Լէնկ-
թիմնարի արշաւանքի պատմիչը, աւանդել է մեզ
այդ կամրջի նկարագրութիւնը:

"Կամուրջը հիմնած է տայսած ժայռի վրայ անխախտ ամրութեամբ, վերեւ զարմանալի հարթ եւ քարերը մացած են պիտի կանոնաւոր եւ ամուր կերպով, որ ամենահնարարէն ճարտարապետը պէտք է քարմանալի աշխատ բարձր եւ երկայն են, որ մինի հիմքերի որոնքը 60, միամինը 50 պարսկական բազուկ է կամարի սորորի մասումը շինուած է քարվանսարյա, իսկ երես ծայրուած գուներ՝ զարմանալի գեղջկութեամբ։"

Այս պամիջը կամրջին տալիս է "Եօդայի կամուրջ", անոնչը՝ Խնչպին երեւում է պատքերից, կամուրջն ունեցել է երկու աշք կամ կամար, այս ասպացուցան ում է նոյնակն եւ նոր պատագիր՝ պրայանը թէ Հմեն-Միքայի հետեւակի վկանակամբ։

"Նոր Թէյմոր կարգանք (Լէնիկիթիսուր) 789 թւուին հիմքի (1887 8 փետ.) զորք քենցով եկաւ Ասրաբանակն եւ գիմց գէպի նսիլիւանի կողմ եւ անցնելով Մարմարից եւ Գալաս-Դիզ ճորդից, հասու Արազ գետին եւ նրա վրայից "Տէյա-ու-Մուլք գէպաւ կամքից իջուած եւ ոյդ կամուրջ է, որ տաշուծ քարից է շնունծ, եւ երկու մեռուց թուշ (կամար) ունի, որ նրա լցոնութիւնը 60 գետակ է. եւ որդիչեան ուն մորուած գրել էր առանել Ալմազի (Երևանի) բերդն, որի մէջ ամրացած եր Սալշատա Ահմատի զօրքը, ուստի հրամայեց իր զօրքին պաշտոնէ ոյդ բերդը, եւ զորք թէեւ դրդի բերդին տիրացաւ ու աւերեց, բայց միջնաբերդը առանել Հկամարցածաւ. եւ որդիչեան շատ անառի բերդ էր, ուստի ան նախ եղաւ զարդեց եւ Ամր Թէյմորի հրամայեց, որ սորդութիւն հերթով պաշտօնէն բերդն մնչեւ առանուի. մնչեւ առան տարի ամրուց Անջաղլ երեքն պատրաստ եւ միայն 10 տարոց յետոյ, այս է 799 թ. հիմքի, սով ստիպց բնակիներն անհանուուր լինելու, (Զեռադ դիր պատմութիւն պարսկերէն։)

Այս բոլորից ակնյասանի է, որ գէթ մինչեւ 1400 թ. կամ մինչեւ ծն. գար կամուրջը ոյլ է եղել եւ դրանից յետոյ կործանուել է: Գաղթականութեան ժամանակ կամուրջն արգէն դշութիւն չուներ եւ անցնում էին նաւակներով ու լաստերով, ինչպես վերեւում բացայայտեցնիք: Առաքել Վարդապատ, որ ժամանակակից էր Շահարբան Ա. Ռու, իր պատմութեան մէջ ոչ միայն չէ յիշում կամրջի քանդելն այդ ժագաւորի ձեռքորդ: (ըստ ժողովրդական աւանդութեան՝ կամուրջն շնել է Խոջա Խաչին, իսկ կործանել է Շահարբասը), այլ մինչեւ անգամ կամրջի մասին ոչ մի խօսք չէ ասում, այլ

1 Երևանի ամրութիւն կամ Երևանի ամրութեան է մեր պատմութեան մէջ Արարատ մասնավունը՝ որպայի կատամաս առնելուներու 914 թ.: Հայութանի մասնաւուքէ ամրութեան մին եւ քի. գարում Շեռպետան ազգի ժամանակաւան կարուածն է: Այսաւել յիշուած քրի բերդն Երևանի քաղաք է, որ սովոր աւերակ է:

ընդ հակառակն շատ բացայսոյ կերպով յայտնում է, որ այդ միջոցին երասինի վրայ ոչ մի կամուրջ չկար, քանի որ նկարագրում է Հայերի քաշած անօրինակ առառավակը գետն անցնելին եւ շատերի հեղձամահ Լինելը: Նշնպէս եւրոպացի մի քանի ճանապարհորդներ, ինչպէս շավելին 1655ին, Շարգէն 1673ին եւ 8ուրնը-ֆոր 1700ին, նաւակներով անցան երասին եւ ոչ մի կամուրջ շտեսան:

Ահա ինչ է ասում Շարդէն:

"Երասին հաշակաւոր գետն է, որ բաժանում է Հայութանը Մեղքիսպից (Արդարականից): Այդ գետը մեծ է եւ շատ արագ: Աս ուսումնամ է իր հոսանքի շնչացքով շատ փարք վկաներով եւ հեղեղվերով: Զանապահ ժամանակ կամուրջներ են շնել Չուզպիցից վերեւ ու ուրիշ տեղեր, բայց որպէս անոր եւ հասու են եղել, ինչպէս երեսում է գետը մասցած կամանիներից, չեն կարցեցել գիմտրել գետի հոսանքին: Անքան կատաղի էր, երբ մասակից սորերի ձիւներ հայուելով մեծանում էր, որ ոչ մի թուրք, ոչ մի շնութիւն շիր թում: Սներ անցան Երասին մի մեծ նաւակի կով, որ 20 գիր եւ 30 մարդի անցնելու համար եր շնունծ: Զննէը, երբ չուրք քիչ է, ուղարկուում են անցնում: Ճանձագուան ջալիքից իւս մզնէն է, մի տեղ, որ շատ լայն է, աստի եւ հանդարտ է հոսուածու:

Այսպէս ուրիշ Հին-ջուղան թէեւ շինուած անպահ տեղում, գուրգի առաջաւում մի գեղջիկ սեղ չէր կարող լինել, բայց ծջ. եւ ծէ. գարում նա մի հոչչիւալ եւ ծաղկեալ մասնականին քաշաց էր, ինչպէս վկայում են եւ եւրոպացի շատ ճանապարհորդներ — Տավելինիէն, Շարդէն, Շուրնինիորդ, Ուզլէյ, Հանվայ եւ այլք, թէեւ այսօք աշքատութեան եւ աւերաման մի տիրապի պատկեր է ներկայացնում: Զուղան մի յարնար վաճառականական եւ փիստադրական կինդրոն էր Հնդկաստանի, Միջնին Ասիայի եւ Պարսկաստանի հետ մի կողմից, իսկ միւս կողմից Ռուսաստանի, Եւրոպայի հետ: Այդ է պատճառն, որ Զուղայի Հայերն միջնորդ էին Արեւելքի եւ Արեւելուտքի մէջ, ուստի եւ մեծ հարստութիւններ էին դիզում: Կոցա փարթամութեան եւ ճոխութեան պահպայց կարող է լինել մասամբ եւ այն հան-

1 Tavernier, Six voyages, 1. e. I. ed. 1718.

2 Chardin, Voy. en Perse, Amsterdam 1735.

3 Tournefort, Relation d'un voyage du Levant, Amsterdam, 1718.

4 W. Ouseley Travaux, London 1828, 4 vol. III. p. 429-432.

5 S. Hanway, Reisen in Persien, Hambourg 1754, Th. II.

գամանկըս, որ գաղղթելով Պարսկաստան եւ Հաստատուելով՝ Կոր-Քուզյում՝ դարձեալ Նյին փարթամութեան եւ շքեղութեան մէջ լող էին տալիս նրանք, Երեւում է, որ արռեսաներն եւս բաւականին ծաղկած էին Քուզյում. յայտնի է, որ երբ Ըսհաբրաս պղցելց Զուզյա, Հայերը զարմանալի շքեղութեամբ ընդունեցին նրան եւ Քուզյա մանելուց աղ ու հացի հետ միասին մի ոսկե սիրուտեկի մէջ մի ողկոյզ խաղող ներկայացրին. Ծահաբրաս կարծելով որ բնական խաղող է, ձեռքը մակնեց, որ վեր առնի եւ տտի, բայց զարմանդութ մեսաւ, որ սկսուց չինուած էր արռեսանեաման կերպով, բայց այնքան գեղեցիկ, որ բնականին անկարծի էր զանազանել: Ահագին իսչքարներ գերեզմանների վլայ, Ամենափրկիչ են կեղեցին հիմանալի քանդակներուած նյոյնպէս ապացոյց են արռեսաների բարգաւաճմանն: Խնկ Զուզյունուց փարթամութեան իրբեւ ապացոյց, յիշենք այստեղ Առաքել Ալարդապետի խօսքերը Ըսհաբրաս Քուզյա կայու մասին:

Ներ ի գոյն յօրժամ հասին ի գիւղաբարձրն
ջուղայ, ամենայն ընակիցքն ջուղայու բազմել, եւ
զանազան եւ պատճի յօրնեռուածովով պատրաստու-
թինս հոգացեալ, ենին քուշ առաջ Հային որպէս
վայլ ի թագաւորի լուսնոր եւ ենքր, եւ երբ-
ասարդոց, ի զարդ եւ ի գէնս սոկիհուուն միրառե-
սի հանգերձից պանազարեալք ընդ առաջ ըն-
թանախին և նորաբարություն գետահա մանինչը սոկի
բաժական զանուշշահամ եւ զաղնի փինչ մատու-
թանինքին և զանուարչուս անցից արքայի զարդու-
թեցին եւ յեղերե գտնոյն միւնքն ցազարանն իսջոյ
խաչիկին արիին փայանդազ առամիւոր թագաւու-
րին, պատասկան եւ վայելու կուսածու (կերպաս),
որոց վերայ ենաց թագաւորն եւ դանցի ի տառ խօ-
չոյն խաչիկին է յս ի տառ անդր. խօջան խաչիկին զոսիկ
պուտեզ լցեալ սոկալ եղեալ ի ձեռն որդւյ իւրայ
մասոյ առաջի թագաւորին, նյայսոս եւ ամենայն
մեծամեծք ջուղայու մասուցին զընծայ, որպէս
վայլ ի թագաւորի, եւ զաւուր երեք եկաց շամուար
շահն, եւ ջուղացերի պատուեցին զնի համուար
կերպիրաց եւ ծաղիկհամ դինեաւ ։

Պէտք է յիշենք այստեղ, որ Երասխ գետից
մինչեւ Զուղայ՝ առ Նուռազն մի վերսա հեռաւո-
րութիւն կը լինի: Զուղայսցիք անուռանի էին բո-
լոր Հայերի մէջ. ազդային գործերի վրայ նրանց
իշխանները մեծ ազդեցութիւն ունեին. կաթու-
ղիկոսներից բռնած մինչեւ Հասարակ Հայերը
նեղութեան ժամանակ Զուղայսցիներին էին ա-
պահնում: Իշխանների մէջ ալ անուռանի էին
Խօս Սաֆար, Խօս Խաչիկ, Խօս Դադար եւ

այլք. «Խօջան բառն արեւելքքում մինչեւ այժմ
եւս տրուոմ է Հարուստ եւ պատուաւոր ու
հոքակ ունեցող վաճառականներին»:

Ցեսներ այժմ ինչ դրութեան մէջ էր Հայրապետական գահն այդ միջոցին: Ամբողջ Հայ ազգի պատմական կենանի մէջ չլիս այլքան մշտաբի, տառապանքների եւ չարչապանքների մտածութեան, որպիսին ցցյ և առին մեզ Հվիմանի կաթուական անթագութեան: Տ. Գրիգորի յաջորդաներից շատերն իրենց վարոց եւ տառինութեան հետ կցել են Համարեա միշտ եւ կինդանին նահասակների անունը:

Մեր պատմութեան ժամանակ կ չլիմածինը բրոլորվին անշքացած եւ թափուր դրութեան մէջ էր։ Օսմաննցոց բգեցիների եւ հարկապահնանիների լւծն այնքան անապորյն եւ անտառների գր գարձել, որ դաւիթի թ. և կառուղիկառը շարքաւոր ներեւութ բգեցիների հարկապահնանիների ու օրմանից, որոնք պահանջում էին նրանին, իրեւուղիք գլխից, շատ գանձ, այլ եւս մաս չգտնելով, իրեն կաթուղիկառակից ընտրեց 1593 թուին Մելքոնէթ Նախկնապահն, որպէս զի երկուարմիապն ժողովարութիւն անեն եւ աթօսուի պարտքերը վճարեն։ Հետզիւետ պարտքը գիշ-ւում էր առկանների ծանրութիւնից, այսպէս որ հասաւ մինչեւ 50 հազար դաշեկանին, երկիր մէջ փող չկար, թանգութիւնը, սովոր պահել էր. կաթուղիկանները հաղին իրենց որական ապրուստը կարողանում էին հայտայթել։ Հարկասաւանները դադար չէին տալիս, ներըմէ էին. այն ժամանակ թշուու կաթուղիկանները սկսեցին թափուել գիւղց գիւղ, քաղաքից քաղաք, թագնուամ էին, մի աեղ չին կարողանում մի գիշեր մաւ, այլ կարծեն իրեւու փախտական գոյուեր հաշածուում էին անհնայտաբար։ Ար իշ ճար չգտնելով, կաթուղիկանները սկսեցին եկեղեցիների սրբութիւնները զանազան առաքութեան մէջ առաջ գալու համար, առաջ գալու համար առաջ գալու համար։ Արխիստակէս Հայրապետի աջը Ա. Ստավրիանանի աջը, համաձնին տաճարի անօթներն, եւայն։ Երբ այդ եւս չօրնեց, երկու կա-

թռողնոսները թռուցածք դրսում Ըստ գոյքի քաղաքացիության առաջնորդ անուանի Արաբակին վարդապետն, մեծատան ուժով էր, որ դայ աթոռու պարագից ազատէ եւ կաթու զեղուական պաշտօնն եւս խորը վարէ: 1602թուու Արաբակին եկաւ Քույզ, եւ Զուղացիք Խորհուրդ անելով տարին Նրան էջմանին եւ ձեռնադրեցին կամուռնիկոս Գրիգոր Պատրիարք: անուամբ: Շուտով մի եւ նոյն Հալլա-

ծանձները եւ Նեղութիւնները, որ կրում էին Դասիք եւ Մելքիոր կաթողիկոսները, սկսեցին եւ Արագիոն կաթողիկոսի համար: Թէ ինչ անտանելի շարչարաններ կրեցին այդ երեք թշուառ Հայրապետերն այլազդիների եւ մասնաւոնդ Պարսիկների ձեռքից, բաւական է այս տեղ յիշել, որ 1605 թուին Արագիոն կաթողիկոսն Շահաբարասի Հրամանով բանեցին ջուղայում եւ մատանեցին տանջանիքի, ամէն օր Հրապարակի մէջ ոտերից կախելով եւ բրածեծ առ Տէղ Եւ Նոյն Շահաբարասի Հրամանով 1612 թուին դահնաները տարանելով Մելքիոր կաթողիկոսին հրապարակի վրայ, չըս կողմից ցիցերի վրայ պրկերով, ոքցանով կորեցին մարմին միսն եւ գնելով բերանուամ, այնքան ծեծեցին, մինչեւ որ ստիպուեց ծամել իր սեպական միսն եւ կոչ տալ: Խակ թէ ինչ ստրափիէլ վեճակի մէջ էր ընկած էջմիանի աթոռը՝ այդ բոյրի պատճառով, ահա ինչ է պատճառմ Առաքել Վարդապետու:

„... Ասաւածաբնակ սուրբ աթոռու ամեն
ներիմ ուսմայնցեալ էր ի ստասածոց և կողու-
տեալ ի զարդոց. ոչ դիբ, ոչ ոչ էր անձ ժամա-
սացոցին եւ կամ ընթիւն էր ոչ. ոչ զետեւ եւ ոչ
շառախու. զի ոչ էր ժամանաբրածին եւ պատու-
րագ. մինչ զի քրիստոսի իշխան տեղի՞ եւ ուսրը
սկսեան եւս ոչ ունեին զատկոցն, ոչ կանթեղք,
ոչ ոչ զայր լոցն, ոչ հանապար ի խառարի. բոց
ոյլազգը մահմատան անձ սուէք քրծադ միջի ոչ
դնէի ի վերոյ բնիմն. եւ այս եւս երբեմն երբեմն
վասն անցաւորից ճանապարհորդոց. զի տեսանեղով
զայր զողոսութիւն արտօնան ննո. սն խնարծու-
թիւն, զի ոչ զայր բուրված եւ խնձէն, եւ պայմանը
յատակ եկեղեցոյն քանդաբանեալ, եկեղեց որի
զետոնց եւ տղոց, եւ մեծամեծք լուսամանացին
զրո ունի ամենն ի բաց կայր առաջ զանդակի,
ուստի մտեալ ի ներս թշունը լուսնի զեկիզեցին
ճառապիք եւ այլք քուենք. զր ամենան հարկա-
պրեկապ. եւ բնդ պայտ ընդ առաւան ի լուսանան
ձայնք թաշնոցն խափանէր զայն ժամանակին. ո

Արակիսի եղբելը ջրութեան եւ Նուաստութեան մէջ էր ընկել հայ ազգը, երբ հայկական աթոռի մէջ ճագ էր վառում մի մահմտական, իսկ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի մարմի միջը արցանով էին պոկում . . . :

Այս ընդհանուր տեսութիւնից յետը անցնենք գաղթականութեան պատմութեան։

Մենք տեսանք, որ ամբողջ Հայաստանն եւ Արագածական գաւառը հեծում էին օտարաց իշխանութեան ներքոյ, այնպէս որ բնակիչներից շատերը հարստահարութիւնների երեսից սկսեցին որդիշ աշխարհներ գիտակէլ, իսկ Վրցախի եւ Աւախացոց աշխարհներ, Ծամախու եւ գան-

Ճակի հողմերից բազմաթիւ ճայեր գաղթեցին Պարսկաստան, Այդ գաղթեցների մէջ անուանի էին — Սարուխան բէկ եւ իր եղբայր Նազարը՝ Ռուխանապատ գիւղից. Զալալ բէկ եւ իր եղբօրորդին՝ Խաչէնի հողմից. Մելիք Առշումն Դիզակից. Մելիք Փաշիկ՝ Քօշեղ գիւղից. Մելիք Բարեկն Բրեհաս գիւղից, Մելիք Հայկազն՝ Խանածախ գիւղից: Դիզակի գաւառուց էլ չըստ գիւղ իր բոլին գաղթեց: Դրանք բոլորը գնացին Ասպահնա քաղաքը, պատեղ Հայհարբան բնակից անառափակ անուանում էին:

վճակ գնալ Սպահան եւ պյտիեղի Հայերի օգուութեամաս աթուը պարտից ազատելու եւ նորից Կաթոլիկոսանալու Հնարքը գտնել, 1603 թվականին նա մասու Ապահան, որտեղ Շահարբար մեծ պատուղ ընդունելս Մելիքսէթե իւ Դափիթ կաթոլիկոսները գիտէին, որ Շահարբարը Սպահան դաղմած քրիստոնեաների խորհրդով կամենում է գալ նուռաճն Հայաստան եւ ազատել Օսմանցոց ձեռքից, ուստի մտածեցին օգնել Շահարբարի այդ դիմաւորութիւնն իրագործելու հրանտ կարծում էին, որ մաքրելով երիկին այդ տարաներից, իրենք եւս կ'պատուին պարտից եւ գարձեալ կը վարեն կաթոլիկոսութիւնը: Առաքել պատմագիրն անէծք է թափում կաթոլիկոսների վրայ այդ երկնած խորհրդի մասին: «Խորհեցան, ասէ, խորհուրդ եւ չերեամբ, ըստ գրեցելումն, ի կորուստ անձնաց իրենեաց կ ի կործ անումն եւի տապալում աշխար-

Հնի եւ ի ջնջում ազգին իւրեանց, : Ի հարկէ, անարդարութիւն է այդ կաթուղիկոսներին համարել միակ պատճառու տարագայ աղջտների, այլ այս սայդ է, որ ՄԵԼքիսէք կաթուղիկոսի Սպահան գնալն եւ Հաշմարբամին յորդորելը գալ պատվութերին Օսմանցոց ձեռքից, արագ ըրբց գործի լուծումը: Հաշմարբաս շըրունակ մտածում էր քանդել Օսմանցոց հետ արած իր հաշտոթիւնն եւ Ասրպատական ու Ալարատեան աշխարհն ազգանել Նրանց ձեռքից: Այդ դիտաւորութիւնն իրագործելու համար նա յաջող առթի էր սպասում: Նրան հարկաւոր էր հաւասար լինել, որ երգիբ բնակիչները ձեռնուու կը լինեն իրեն: այդ բանի մէջ համոզեցին Նրան Սպահան մասին քրիստոնեաներն եւ ՄԵԼքիսէքը: Են մշմարիս, թշուառ ժողովրդեան հոգին մերանն էր հասել բռնակութերն ձեռքից, Ալան վեց յօդի շարաբար նեղութեամբ հնեն մտած առաջ Օսմանցու առանձին հաւասար կամաց առաջ առանձին առաջ առանձին:

չութեամբ, եւ կիղեքմանը զգէին եւ կողոպտեին, եւ հաւատոց կուռակմաժիւա առնէին, ու այլ առաջար առապամօնը չարչարէին, ու միայն զարդա Հայոց, այլ եւ զագֆն Վրաց եւ գմն հմետախանաց, եւ վասն պին ներութեան գնացին առ թագաւորի Պարսկա զի թերեւու նաևաւ զի իրութիւն ինչ քացեն զերծեալք ի ծառայութեւն Օսմանցոց»:

Այդպիսի դրութեան մէջ գանուող ժողովրդը միջոց չունէր մասնելու թէ արդեօք նրա ցաւերը չժեմեւանան Օսմանցոց ձեռքից Պարսկա զի ծառայութեւն ընկնելով:

(Երրուն-իւլի:)

Հ. Առաքելօն

ԵՎԱԾՐԵԹ ՈՒԳՈԼՍՏԻՑ Ի ԶՈՒ ՔՈՒՆ ՄԸ ՖՈՒՐ-
ԲԵՐՆԱՌԻԹԻՒՆՆԵՐԻ ԱԶԱՏԵԱԼՈՒ ԿԲ ՀՅՈՒՇ
(Երրուն-իւլի:)

Քանի մ'օք ետքը քաղաքաբաշխութիւնը՝ պատգամաւորաց — Ցուլիս 22ին նամակովը — խնդրանքիազը իշխանութիւնը կը լրիկ, ու կը հրամայէ աննց որ ինչ որ որոշած, ու զիրենք անոր վրայօք վերջին նամակին մէջ աւելիկացուցած է, հաստատուն պահեն եւ գլուխ հանելու ջնանան Հասարակութիւնն ու իրեն հետ բոլը ազդն, այնչափ մատանակէ ի վեր կը սպասէ որ իր հաւատարիմ ծառայութեանը համար բնիկ ըլլազ ճրի շնորհուի: Առ նորհամելիքն համար 2000 սուհեց նուիրում ընելով՝ կ'ուզէ որ օրինաց մէջ անցուի պյու բան ապագայ յիշասակին համար, թէ երիկին պյու բան ընդունի — կ'ըսէ — մեզի մեծ ուրախութեան պատճառ կ'ըլլայ. եւ ապագայի համար գովելի բան: Այլազգ՝ իսոսումը չենք կրնար ընել Կ'հատմարկ սակագնոյն (taxa) — կը շարունակէ հրահանգը, — կը յայտնենք որ թէ եւ երկիր զեղա առող ծանրաբենել ազդն կայսեր կը դիմնեն: Եւ բաց անիկ որ բեռը չենք ընդունիք կը յայտնենք նորեն, որ յիստն արաւան միջոցի մէջ զ00ական փիրին վճարելու բառը — եթէ որ ուրիշ սիրուով երկիր զաւկներ կամ բնիկ սեղացի չենք կրնար ըլլալ՝ չենք ընդունիք Աւելի պատրաստ ենք մեր առանձանաշնորհութեանց մէջ մալու, քան այդ փորձանքաւոր եւ մեր յաջորդներուն համար վեսասակար բանին մէջ մտնելու: Աւստի եւ այս՝ — մեր կորստեան վասնդովն՝ ոչ ինչ համարելի առաջարկութեան վրայ եւ ոչ ալ կ'ուզնենք որ խօսք ըլլայ: Մեզի աւելի պատի ընելու համար, խռացած 12,000 փիրինի նուերը հիմակ ալ կը հաստատենք: Ասկէ աւելի

— մեր արտօնութեանց կոնդակներուն հակառակ — բան՝ ոչ կը խոստանանք եւ ոչ ալ կ'ընդունիք: — Գործըն մէջ յապաղամը շըլլայու համար, իշխանութիւն կու տանք ձեզիք, որ 600 փիրին ալ փոխ կարննար անուու: Սակայն ինչ որ ըլլայ՝ քաղաքաբաշխութիւնն ամէն առանի վրայ՝ միշտ յառաջուցնէ տեղեկացուցէք, որպէս զի հասարակաց լաւութիւնը, հասարակութեան ընդհանուր կամքն ըլլայ:

Խնչակէ քիչ մը ետքը տեսնելու արիթ պիտո՞ր ունենակը, տէրութեան կարգենուու աղդապինք չիցացն զիրար գոնել: — Հայերն, իրենց վաղեմի արածութեանցը վրայ յենթվ, կը համարէն, որ միշն ըլլալով, ազատ թագագործական քաղաքաբանութիւնը բարձրացն աւագութեանցին մէջ ալ տեղ ունենալով կրնան վայելել նաեւ այն ապահարկութիւններն, պատութիւններն եւ արտօնութիւնները, զորոնք ատեն տաեն Աւստրիայ կայսրներն ընդունած էին: — Ճիշդ տար հակառակ, տէրութեան կարգերը կը համարէն որ ալ ազգայինք ուրիշ ամէն ազատ թագաւորական քաղաքաց պէս, ընդհանուու սովորութեան համեմատ իրենք զիրենք հասարակաց ծանրաբեռնութիւններն գուրու չեն կրնար համել: — սովորական սակէ պէտք է որ հասուցանն զինաւոր պահեն, նախամայքի ճառայութիւն ընեն, առողք առ եւ այս: Մինչեւ որ առոնք շդորժադրուին՝ կ'ըսէին կարգերը — Հայք, սովորեալ երդման չեն կրնար ընդունուիլ:

Այս վիճակին մէջ էին իրերն երբ 1794ին, Ապատ. 8ին, կերպայի ու Եղիսաբէթուպուրց պատգամաւորներն աւագագողին երթալով՝ ըստ սովորութեան նախագահին ներկայացան ու իրենց ընդայութեան թղթերն անող մատուցնին: Խնդրած անելիկութիւններն ընդունելէին ետեւ, հաղորդեցնին իրենց խորհրդածութիւններն ու յառաջ մերին իրենց պատճառները: Բաց ասկէ ուրիշ մեծամեծաց ու հեղինակութիւնն անեցող անձինքներու երեւալով ինդրեցնին անոնց գգնութիւնն ու պաշտպանութիւնը: Խնչակէ գրած տեղեկութիւններն կ'երեւայ, ոչ որ թողոց գիրենք առանց միիթարութեան ու քաջարերութեան: Ապահովագէս չենք գիտեր, կ'ըսէն Եղիսաբէթուպուրց երեսփիսաններն, որ կառավարութիւնը մէր յաստակագինը, շիտակ կայսեր պիտի ներկէ, չեն նախ նարդ երուս պիտի հազրդէն: Այնչափ իմացանք, որ Կարգերն ամենեւին բան մը չեն գիտեր անոր վրայօք, թէ կայսր՝ 1792ին հրամանագրովն ինքարած է, որ